

## **QADIMGI YOZMA MANBALARDA OROLBO'YI AHOLISINING JANG USULLARIGA OID MA'LUMOTLAR**

**Rajabova Guliston Rahimbayevna**

*Xiva tuman politexnikumi tarix fani o'qituvchisi*

Yozma manbalarga ko'ra, mil.avv. V–IV asrlarda ilgari davrlarga nisbatan (“Avesto” davri) Orolbo'yi va unga tutash dasht sarhadlarida yashagan qabilalarning qurollanishi sohasida ma'lum yangiliklar namoyon bo'lgan. Misol uchun, massagetlarning jangovar otlari mis plastinali yopinchoqlar bilan yopib ximoyalanishi va ot anjomlarini oltin bilan bezatish shular jumlasidandir.

Qadimgi fors ma'muriyatining turli xalqlardan iborat harbiy xizmatni tashkillashtirish harbiy – strategik va siyosiy jixatdan qulay usul bo'lgan. Turli hududlarda joylashgan harbiy kuchlardan fors shohiga qarshi uyushtirilgan fitna, norozilik va g'alayonlarni bostirishda hamda zabt etilmagan mamlakatlarni bosib olishda qudratli kuchga aylangan.

Saklar va xorasmiylar qadimgi forslarga tobe bo'lgan O'rta Osiyo va Sharqning boshqa xalqlar vakillari qatorida podshoh Kserksning Yunonistonga yurishida ishtirok etishgan. Gerodotning yozishicha, parfyaliklar, xorasmiylar va sug'diylar qurol – aslahalari baqtriyalik jangchilarning qurollariga o'xshagan. Baqtriyaliklar kamon va kalta nayzalar bilan qurollangan, saklarda xanjar, “sak kamoni” va jang boltalar – sagarislar mavjud bo'lgan<sup>1</sup>.

Doro I boshlab bergan yunon–fors urushlari Marafon jangida saklar sabotli jang qilishgan, Kserks sarkardasi Mardoniy, nihoyatda jasurligi bilan ajralib turgan saklar va

---

<sup>1</sup> Геродот. Кн. VII, 64, 66.

baqtriyalik jangchilarni tanlangan bo'linmalar sifatida o'zining qo'shinlari tarkibiga jalb etgan<sup>2</sup>.

Ehtimol, Kir II va Doro I ning sak – massagetlar bilan urushlaridan so'ng forslarning suvoriy qo'shinlarida ham yopinchikli sovutlar otni va chavandozni himoyalash vositasi sifatida keng tarqalgan. Gerodotning yozishicha, zodagon fors sarkarda va suvoriylar qo'shin yo'l boshchisi Masist maxsus zotli, oltin yuganli ot minib yunonlarga qarshi jang maydoniga kirgan. Sarkarda ustiga oltindan yasalgan sovut kiyilgan, u bilan jangchining qo'llari va oyoqlari ham himoyalangan. Biqiniga o'q zarbidan yaralangan ot bexosdan keyingi ikki oyoq ustida tikka turib, Masistni yerga tashlab yuborgan. Fors sarkardasiga shoshilib xujum qilgan yunonlarning zarblari, ular bilan kurashgan Masistga boshda ziyon etkazmagan, negaki u oltin sovut ustiga junli to'qimadan kiyimni kiygan. Qandaydir ellin askari yunonlar behuda urinishlariga sababini anglab, raqibni ko'ziga nayza urgan. Shu zahotiyoq Masist jon bergan<sup>3</sup>.

“Avesto”da tasvirlangan baland g'ildirakli yengil jang aravasiga o'xshash ot qo'shilgan aravani Doro I ning silindrsimon muxridagi tasvirda ko'rish mumkin. Unda ikki kegayli g'ildiraklarga ega arava, chaqqonli ot va ot haydovchisi tasvirlangan hamda arava ustida toj kiyib tik turgan shoh kamon o'qini daraxt tagida, keyingi ikki oyoq ustida tikka turgan serjahl sherga yo'naltirilganligi manzarasi aks etilgan<sup>4</sup>.

Dastlab forslar va sak–massagetlarning jang usullari bir–biriga o'xshab yaqin bo'lgan. To'maris boshchiligidagi massagetlarning Kir II qo'shiniga qarshi jangni tasvirlab bergan Gerodot, shunday yozgan: “Men bilishimcha, varvarlar o'rtasida yuz bergan barcha janglar ichida, ushbu jang eng shavqatsiz bo'lgan. Avvaliga xar ikki dushman kuchlar bir – birlariga uzoqdan ro'parada turib, kamondan o'q otishgan. O'qlari tugagach ular xanjar va nayzalarni qo'llariga olib shiddatli xujumga tashlanishgan”<sup>5</sup>.

---

<sup>2</sup> Геродот. VIII. 133.

<sup>3</sup> Геродот. IX. 20, 22.

<sup>4</sup> Фрай Р. Наследие Ирана / Пер.с англ. В.А.Лившица и Е.В.Зеймаля.– М.: Наука, 1972.– Иллюстрации, рис. 96.

<sup>5</sup> Геродот. I, 214.

Gerodot forslar harbiy strategiyasi va taktikasiga oid hamda Ahamoniylar davlati tarkibiga kirgan alohida xalqlarning qurollanish sohasi bo'yicha bilimlari zo'r muallifga o'xshaydi. Misol tariqasida, Gerodot Persepol shahrini borib ko'rmagan. Biroq Persepol saroyi bo'rtma tasvirlarida o'rin olgan saklar va xorasmiylar yarog'lari, tarixchi asaridagi shu qabila-elatning qurol-yarog'lari tarifida go'yo Persepol tasvirlarining aksi bo'lib ko'rinadi.

Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, Gerodotning bayon qilishi asosida forslar va Kichik Osiyoda yashagan yunonlarning og'zaki hikoyalari yotgan. Shuningdek, tarixchining yunon tiliga o'girilgan va Kichik Osiyo yunonlar shaharlarida tarqatilgan Ahamoniylar devonxonasi rasmiy xujjatlaridan foydalanganligi ehtimoli yuqori<sup>6</sup>.

Persepol atrofida Naqshi Rostam qoyasi ichiga kesib – o'yilgan fors podshohlari Doro I va taxminan, Kserks, Artakserks va Doro II ning maqbarasi mavjud. Unga kirish peshtoq ustida haykallar tasvirlari yuksalib turibdi. Doro I taxtda o'tirgan holda tasvirlangan. Taxt yonida forslar zabt etishgan xalqlarning 30 ta vakillari, "taxt ko'taruvchilari" tirsakda egilgan qo'llarini yuqoriga ko'tarib turibdi. Ular barchasining etnik mansubligi haykallar yonidagi yozuvga alohida belgilangan<sup>7</sup>. Eng asosiy ajratuvchi belgi shundaki, manzarada ko'proq ko'chmanchilarga (skiflar, saklar, massagetlarga) xos qurol-yarog'lar tasvirlangan.

Naqshi Rostam manzarasida Doro I ning o'ng qo'lida kamon mavjud, shohning soqchilari nayza, kamon, sadoq va jangovar boltani ushlagan holatda ko'rsatilgan<sup>8</sup>. Yana bir o'ziga xos jixat e'tiborga molik. Taxt ko'taruvchilarning ichida birinchi haykaldan boshlab, o'ninchi haykalga qadar sak qabilalarining to'rtta vakillari, xorasmiy va boshka O'rta Osiyoliklar (parfiyalik, ariyalik, baqtriyalik va marg'iyonalik) o'rin olishgan.

---

<sup>6</sup> Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменидах.– М.: ИВЛ, 1963.– С.140.

<sup>7</sup> Дандамаев М.А. Политическая история Ахеменидской державы – М.: Наука, 1985 – С. 133–134.

<sup>8</sup> Дандамаев М.А. Политическая история...– С. 134

Saklar va xorazmlik tasvirlari, antropologik ko‘rinishi va etnografik belgilariga ko‘ra (qiyofa, usti–boshi, qurollar) bir xil ko‘rsatilgan. Ular xar birining o‘ng biqiniga qinga solinib osilgan xanjar – akinak mavjud<sup>9</sup>. Strabon xorasmiylar elatini saklar va massagetlar qabilalarining tarkibiy etnik qismi sifatida quyidagicha ta'riflagan: “Shuningdek, massagetlar va saklar qabilasiga attasiylar va xorasmiylar mansub, ular yurtida baqtriyaliklar va sug‘diylar mamalakatidan Spitamen bekingan”.

Ushbu yunon geografi va tarixchisi saklarni qadimdan urushqoq, uzoq o‘lkalarga yurishlar qilgan qabilalar sifatida shunday yoritadi: “Kimmeriylar singari saklar bosqinlarni tashkillashtirgan, ulardan birlari ancha uzoq, boshqalari yaqin masofalarda amalga oshirilgan”<sup>10</sup>. Rimlik Kvint Kursiy Ruf ham saklar talonchilikka odatlanib qolgan va hamisha qurollanib yurishgan deb, ularni jangovar qabila sifatida baxolagan<sup>11</sup>.

Gerodotga nisbatan Makedoniyalik Aleksandr yurishlarini yoritgan yunon–rim tarixchilari asarlarida saklarning harbiy harakatlari haqida axborot joy olib, ularning qurollanishga oid cheklangan ma'lumotlar keltirilgan. Xorazmliklar faqat bir marta Arrian hamda Kursiy Ruf asarlarida tilga olingan.

Arrianning yozishicha, Aleksandrning qarorgohiga 1500 ta otliq qo‘shini bilan Xorazm shohi Farasman keladi (mil.avv.328)<sup>12</sup>, Kursiy Ruf asarida xorazmlik hukmdorning ismi “ Fratafern” shaklida qayd etilgan<sup>13</sup>. Bizningcha, ushbu shaxsning ismini xar hil talqin qilinishi, qadimgi tarixchilar turlicha manbalardan foydalanganligi bilan belgilangan. Negaki, turlicha mazmundagi manbalarni Aleksandr yurishlarida ishtirok etishgan sarkardalar, tarixchilar va faylasuflarning hikoyalari, xotiralari va yozilgan kundalik ma'lumotlari tashkil etgan<sup>14</sup>.

---

<sup>9</sup> Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзели – гыр. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма // ВДИ . № 2.– М.,1997.– С.168. Рис. 8.

<sup>10</sup> Страбон. Кн. XI,VIII, 8.

<sup>11</sup> Квинт Курций Руф . История Александра Македонского / Отв.редактор А.А.Вигасин.– М.,1993. – Кн.IV, VI, 3.

<sup>12</sup> Арриан. Поход Александра / Пер.М.Е.Сергеенко.– М. – Л., 1962.– Кн. VI 15, 4.

<sup>13</sup> Курций Руф. Кн.VIII, 8.

<sup>14</sup> Пьянков И.В. Хорезм в античной письменной традиции // Хорезм и Мухаммад ал– Хорезми. – Душанбе: Дониш, 1983.– С.41.

Ayrim manbalarda fors shohi Doro III ning yunon–makedoniyaliklar bilan Gavgamella jangida (mil.avv. 331), Baqtriya satrapi Bess boshchiligida hindlar, baqtriyaliklar, sug‘diylar va saklardan iborat jangchilar qayd etib o‘tilgan bo‘lsada, biroq xorazmliklar tilga olinmagan. Shu yili, aniqrog‘i bundan ham ilgari, Xorazm Ahamoniylar davlati tarkibidan chiqib, mustaqil podshohlikka aylangan shekilli.

Mil. avv. 329 yili Maroqanda tevaragida Politimet (Zarafshon) bo‘yidagi yunon – makedoniyaliklar bilan Spitamen boshchiligida jangda, yengil qurollangan saklar otliq qo‘shinning o‘ziga xos harbiy taktikasi qo‘llanilgan. Saklar Politimet qirg‘oqlariga yaqinlashib kelgan va daryodan kechib o‘tayotgan makedoniyaliklarga ro‘para bo‘lib, raqibni o‘qqa tutishgan, shuningdek, daryoni kechib o‘tgan dushmanning tartibsiz safi ketidan quvib, kamondan o‘qlar otishgan<sup>15</sup>.

Makedoniyalik Aleksandr va keyingi qadimgi tarixiy bosqichlarda Orolbo‘yi saklari va xorazmlik jangchilar kesuvchi, zarba berish uchun mo‘ljallangan xanjar va qilichlar, jangovar bolta, nayza va kamon kabi qurol yarog‘lari bilan qurollanishgan. Palaxmon xam O‘rta Osiyo jang qurollari ichida an'anaviy harbiy vositaga aylangan.

Kursiy Rufning yozishicha, Kurushkata shaxri qamal paytida himoyachilar tomonidan palaxmon yordami bilan yo‘naltirilgan tosh Aleksandrning bo‘yniga tegib, podshoh «ajal chekkasiga yetgan, u ot ustidan yiqilib, behushlik holatga kelgan, podshoh halok bo‘ldi degan hayolda qo‘shin vahima axvolga tushgan»<sup>16</sup>.

Mil. avv. IV– milodiy III asrlarga oid sopol, suyak, charm yuzasiga va yog‘och taxtachalarga bitilgan xorazm yozuvlarida qurol, jang va jangchilar bilan bog‘liq alohida tushunchalar va shaxsiy ismlar mavjud. Bu yozuv namunalari Tuproqqal'a, Qo‘yqirilganqal'a, Qal'aliqir kabi yodgorliklardan topildi.

---

<sup>15</sup> Арриан. Кн.IV, 5, 2.

<sup>16</sup> Курций Руф. Кн. VI, гл.VI, 22.

Shu yozuvlarning taxlillariga ko'ra, mil. avv. V–IV asrlarda, Qadimgi Sharqda keng tarqalgan aramey yozuvini Xorazm tiliga moslashtirish ro'y berib, natijada Qadimgi Xorazmda o'z alifbo tizimi va yozuv madaniyati rivojlangan<sup>17</sup>. Xorazm yozuvi nafaqat ijtimoiy va iqtisodiy aloqalarni hamda ma'naviy madaniyat tarixini o'rganishga yordam bergan<sup>18</sup>, shuningdek, u harbiy sohaning ayrim jihatlarini tahlil etishda qo'shimcha manba bo'lib xizmat qiladi.

Qo'yqirilganqal'adan topilgan xum sirtiga qora siyox bilan bitilgan «aspabarak» so'zi «aspa» – «ot» tushunchasidan «otni minib yurgan», «ot ustida o'tirgan», ya'ni «suvoriy, chavandoz» degan ma'noni anglatadi<sup>19</sup>.

Shuningdek, shu so'z – «Aspabarak» shaklida shaxsiy ismni ifodalaganligi, extimoldan holi emas, chunki bir qator Xorazm yozuvi namunalari, xususan, harbiy yurishlar va janglarga tegishli ma'noda shaxsiy ismlarga ega. Chunonchi, Tuproqqal'adan aniqlangan yozuvlarda «o'sha kimning oldida yuzta jang turgan», «o'sha, kimning shuxrati oshadi», «shonli», «jangchilar foydasi» va «g'alaba yo'liga ega», «jang qalqoni», «qilichga tayangan» kabi va boshqa tushunchalar mavjud<sup>20</sup>.

Xulosa qilib, shuni ta'kidlash joizki, Orolbo'yi qabilalarining qurollanishi va jang usullariga oid ma'lumotlar turli davr manbalarda o'z aksini topgan. «Avesto»da ular qadimiy ildizlarga ega bo'lib, yurishlar va bosqinlar sharoitida harbiy yo'lboshchilar hamda jangchilarning jamiyatdagi mavqei o'sib borishi holatlarini tasvirlagan. Bunday davrlarda harbiy ishni, qurol–yarog'lar va jang usullarini takomillashtirish katta ahamiyatga ega bo'lgan. Shuningdek, manba asosini tarixiy rivoyatlar tashkil etgan (Mixr– Yasht, Vertragna alqovi), ammo ular xam turli siyosiy voqea-hodisalarning aks – sadosidir. “Avesto” O'rta Osiyo xalqlarining harbiy tarixiga oid eng qadimgi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

---

<sup>17</sup> Исхоков М. Тарихни тилга киритган ёзув // Фан ва турмуш, 2006. № 1–3. – Б. 3–35.

<sup>18</sup> Қурбонова Д.Ш. Хоразм воҳасининг қадимги ва илк ўрта асрлар маънавий маданияти.– Тошкент, 2015. – Б. 92-94.

<sup>19</sup> Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарты. – М.: ИВЛ, 1962. – С.130.

<sup>20</sup> Лившиц В.А.Документы. Топрак–кальа. Дворец // Тр. ХАЭЭ. Т.XIV.– М.,1984.– С. 257–258, 268–269, 273.

Ahamoniylar davri qadimgi fors bitiklarida Orolbo'yi va O'rta Osiyoning boshqa o'lkalari qabila – elatlarning qurollanish soxasiga tegishli ma'lumotlar mavjud emas. Biroq Persepol saroyi va Naqshi Rostam qoyasidagi bo'rtma tasvirlar ushbu soha bo'yicha mavjud bo'shliqni to'ldirishadi. Persepol manzaralarida turli etnik guruxlar qatorida, ilk bor xorasmiylar elati va saklarning qiyofasi, usti – boshi va qurol–yarog'lari aks etilgan. Saklar va xorasmiylar xam Persepol tasvirlarida o'zini yetaklab kelishi holatlari e'tiborga molik.

Axamoniylar shohlari O'rta Osiyo harbiy kuchlardan o'z yurishlarida va davlat harbiy qal'alari xizmatida foydalanishgan. Gerodot saklar va xorasmiylarning qurol–yarog'larini ta'riflab bergan. Shu ma'lumotlar asosida otliq suvoriylar va piyoda jangchilar, o'q va nayza otuvchilar, kalta xanjar – akinak va jangovar oybolta–sagaris bilan qurollangan piyodalarning jang maydonidagi harakatlarini tasavvur qilish mumkin.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati**

1. Геродот. IX. 20, 22.
2. Фрай Р. Наследие Ирана / Пер.с англ. В.А.Лившица и Е.В.Зеймаля.– М.: Наука, 1972.– Иллюстрации, рис. 96.
3. Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменидах.– М.: ИВЛ, 1963.– С.140.
4. Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Городище Кюзели – гыр. К вопросу о раннем этапе истории Хорезма // ВДИ . № 2.– М.,1997.– С.168. Рис. 8.
5. Страбон. Кн. XI,VIII, 8.
6. Квинт Курций Руф . История Александра Македонского / Отв.редактор А.А.Вигасин.– М.,1993. – Кн.IV, VI, 3.
7. Арриан. Поход Александра / Пер.М.Е.Сергеенко.– М. – Л., 1962.– Кн. VI 15, 4.
8. Пьянков И.В. Хорезм в античной письменной традиции // Хорезм и Мухаммад ал-Хорезми. – Душанбе: Дониш, 1983.– С.41.
9. Исхоков М. Тарихни тилга киритган ёзув // Фан ва турмуш, 2006. № 1–3. – Б. 3–35.

- 10.Қурбонова Д.Ш. Хоразм воҳасининг қадимги ва илк ўрта асрлар маънавий маданияти.— Тошкент, 2015. — Б. 92-94.
- 11.Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. — М.: ИВЛ, 1962. — С.130.
- 12.Лившиц В.А.Документы. Топрак-калъа. Дворец // Тр. ХАЭЭ. Т.ХIV.— М.,1984.— С. 257–258, 268–269, 273.